

Кыргыздардагы Умай-эненин культуу

Негизинен түрк тилдүү элдердин, уруулардын диний ишенимдеринин пантеону жалпы негизге ээ, анын философиясы өтө бай, ары түпкүлүктүү экендиги илимге белгилүү. Борбордук Азиянын ландшафты жана рельефи, фаунасы жана флорасы, тилдик-маданий жалпылыктар, чарбалык укладдын окшоштугу философиялык-диний ишенимдердин системасындагы этногенетикалык жалпылыктарды калыптандырган. Ошондуктан, бүгүнкү түрк (анын ичинен түрк-моңгол) тилдүү элдердин динияттык синкреттик түшүнүктөрүнөн байыркы диний ишенимдердин калыптанган жалпы пантеонун байкоого болот.

Түрк-моңгол тилинде сүйлөгөн уруулардын, элдердин жаңы этникалык аймактарга көчүп барып отурукташуусу, жергиликтүү этникалык-маданий чөйрөгө таандык ар кыл диний ишенимдердин элементтерин кабыл алуусун шарттаганы ырас. Мындан сырткары, дүйнөлүк диндердин (ислам, буддизм, христиан) кенен ареалга тараган түрк урууларына өз таасирин тийгизгени ырас. Ооба, ислам дини терең жайылган бүгүнкү өзбектерден жана будда (лама) дининдеги тувалардан, шаман дининин таасири күчтүү сакталган христиан-якуттардын философиялык-диний ишенимдеринин системаларынан эзелки доорго таандык этногенетикалык параллелдерди жыш учуратууга болот. Ошону менен бирге, мындай этнографиялык параллелдер аркылуу огуз тилдүү түркмөндөр, түркиялык түрктөр жана гагауздардын кыргыздар менен тектик жалпылыктарын кадам сайын учуратууга болорун белгилөө зарыл. Түрк-моңгол элдеринин диний синкреттик түшүнүктөрү ар кандай диний окуулар жана культтук негиздер менен байланышкан. Бул албетте, жергиликтүү ареалдагы этникалык-диний, маданий-тилдик кубулуштар менен терең байланышкан.

Байыркы түрк тилдүү элдер жана алардын жашоо образы, чарбасы, мамлекеттик курулушу, диний ишенимдери тууралуу маалыматтар кытай жыл баяндарында, араб графикасында жазылган булактарда, Орхон-Енисей эпитафиялык эстеликтеринде чагылдырылган. Байыркы кыргыздар ишенген шаман дининин пантеонун Көк Теңир (Көк Асман), Умай жана Жер-суу (Ыдык Йер-суб = “ыйык жер-суу”) түзгөндүгү илимге белгилүү. Изилдөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү бул пантеонго Түштүк Сибирь элдерине таралган Эрлик жана Ульгенди да кошуп жүрүшөт (1, с.294-306).

1878-ж. А.Корчаков деген орус дыйканы бүгүнкү Хакасиянын Юдин жана Монок кыштакчасынан алыс эмес жерде жайгашкан Алтын-Көлдөн кочкул кара түстөгү эки чоң кайрак

таштарды тапкан. Бул эпитафиялык эстеликтер атактуу кыргыз каганы Барс-бекке жана Тибетке элчиликке барып кайтпай калган кыргыз элчиси Эрен-Улукка багышталып жазылганы кийинчерээк илимге белгилүү болду. Кыргыз кагандыгында билими жогорку шамандарга кошумча “элчи” наамы ыйгарылып, дипломатиялык тапшырмаларды аткарууга укугу болушкандыгын белгилөө зарыл. Тизими Е–29 номуру менен катталган Барс-бекке арналган эстеликте: “...жердеги жасаган эрдигиме (же барс тегиме) эрдемдигиме бөкбөдүм (канбадым). Атышар алп элеңиз, утушар күч элеңиз, инилүү бөрү уча (качып), барс айрылбай кетти. Бул биз(дин) атыбыз Умай бег, биз уялаш тукумубуздан алп эрбиз, баатыр адамбыз... (2,170-б.). Бул кыргыз жазуу эстеликтеринен оболку ирет учураган Умай-эне тууралуу маалымат болуп эсептелет. Салыштыруу максатында түрк ханзадасы Күлтегинге арналган эстеликке токтолсок болот. Кыргыз жана көк түрктөргө таандык болгон жазуу эстеликтери (Барс-бек жана Күлтегин эстеликтери) бири-биринен өтө ыраакта жайгашкандыгы менен тарыхый бир доорду жана бир мезгилди камтыйт. Эпитафиялык эстеликтер бир мезгилде чегилген дегенге толук негиз бар. Ошол эле Барс-бек, Күлтегин, Тоңюкук, Билге-кагандардын баары тең замандаш болушкандыктары илимге белгилүү. Көк түрк ханзадасы Күлтегиндин эстелигинен мисал келтирилет: “...Кыргыз каганды баштап балбал тиктим. Түрк элдин аты, даңкы жок болбосун (өчпөсүн) деп, каган атамды, өгүм Умай энемди (хатунду) Теңири көтөрдү... Андан ары жазуунун 31-сабында мындайча маалымат бар: “Умай энедей каныша энемдин багына иним Күлтегин эр атын (наамын) алды. Он алты жашында каган агам элин, бийлигин ушунча чындады. Эски түркчө төмөндөгүдөй жазылган: «Умај-тәг өгәм катун кутына інім күл-тәгін әр ат болды» (2, 64-б.). Ал эми Тоңюкукка багышталган эстеликте (б.з.VIII к. биринчи чейреги): “...мен Билге Тоңюкук, Алтын-Жышты аша келдик, Иртыш өзөнүн кече келдик, келгендери алп деди. Туйбады (түшүнүшпөдү). Теңири, Умай, Ыйык жер-суу жеңиш берди, неге качабыз (2, 89-б.).

Түшүмдүүлүктүн кудайы Умай эненин элеси түшүрүлгөн, алтын конгуролор илинип жасалган, күмүш чегерилген алтын сөйкөлөр. Койбалы көрүстөнү. Кыргыз каганаты. V-XIII кк. Хакасия.

Демек, байыркы түрк жазуу эстеликтерде жогорку пантеондун кудайлары катары Теңир, Умай жана Ыйык жер-суу аталып жатат. Теңир жана Ыйык жер-суу менен катар Умай да кыргыз жана түрк кагандарынын колдоочусу, тирөөчүсү экендиги айтылат. “Теңири, Умай, Ыйык жер-суу жеңиш берди” деген билдирүү көк түрк кагандарынын бийлиги кудайлар тарабынан ыйгарылгандыгын, мамлекетти жана элди аталган кудайлар колдой тургандыгын туюнткан.

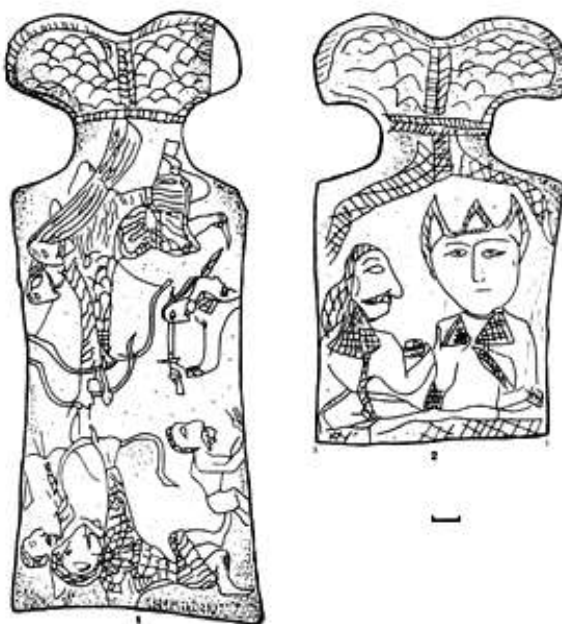
Канаттуу аялды (Умай энени) элестеткен чач бекиткич ийнелик. М.Мартьянов музейи. Минусинск шаары. Новосибирь облусу. Россия Федерациясы.

Түрк жазма эстеликтеринин алгачкыларынын бири болгон Күлтегинге багышталган жазууларды изилдөөлөрдө В.В.Радлов Умайды “аял кудай” деген мааниде которгондугу белгилүү. Изилдөөчү мындай тыянакка сибирлик шорлордун диний культтарына карата изилдөөлөрдүн жыйынтыгында келген. Жазууну чечмелөөнү жыйынтыктоодо Умайды “аял кудай” жана “эркек аты” деп которгон (3, с.1893).

П.М.Мелиоранский өз изилдөөлөрүндө байыркы түрктөрдөгү Умай менен алтай шаманистеринин түшүнүгүндөгү аял кудайды параллел кароону сунуш эткен. Ал “мурда Алтайда кенен таралган, шорлорго белгилүү болгон аял кудайы бүгүн жаңы туулган балдардын колдоочусуна айланып калгандыгын” жазат (4, с.16). Таанымал этнограф жана сибиртаануучу Л.П.Потапов Умай деген аталыштын жана анын пантеондогу жогорку кудай катары маанисинин трансформация болгондугуна өзгөчө маани берет (1, с.283). Орто кылымдардагы Турфан текстеринде (“Алтын Яруг сутрасы”, X к.) жана Махмуд Кашгаринин “Сөздүгүндө” (XI к.) Умай шаман кудайларынын бири катары катары эскерилбейт. Аталган булактарда “умай” – эненин жатыны, эненин курсагында бала жаткан орун маанилерде чечмеленет. Уйгур тилинде жазылган буддистик диний булакта да (Алтун Яруг сутрасы), түрк диалектилеринин араб тилиндеги котормолорунда (М.Кашгари) “умай” сөзүнүн маанисине бирдей түшүндүрмө берилген. Анда кызыктуу, ары талкууга толук укугу бар суроо келип чыгат ! Түрк урууларынын, элдеринин, мамлекеттеринин диний-философиялык пантеонунда орун алган

негизги кудай болгон “Умайга” карата болгон түшүнүк трансформацияга ээ болгонбу деген суроо пайда болот ?

“Умай” – тибет тилдеринде “эне” маанисин туюнтса, моңгол тилдүү элдерде – “эненин жатыны” маанилерин туюнтат. Айрым түркологдор бул терминдин келип чыгышын байыркы индоевропа (индоиран) тилдериндеги “Хумай” сөзү менен байланыштырышат. Мифологиялык термин “хумай” – кут алып келген куш (феникс кушу) маанисин билдирерин белгилешет. Араб тилиндеги орто кылымдык чыгармаларда да бул термин “куш” маанисин түшүндүргөн. Кыргыздарда “кумайык ит” деген түшүнүк “канаттуу ит маанисин” туюнткан. Кыргыз тилинде “умай” абага уя салган жомоктогу куш маанисин да билдирет. Мындан сырткары, кыргыз оймолорунда (шырдак ж.б.) “умай” орнаменти учуп бара жаткан кушту элестетери белгилүү. Ал эми енисей кыргыздарынын урпактары болгон хакастарда Умай эненин элеси аялдардын төш белгиси – погодо чагылдырарын профессор В.Я.Бутанаев эмгегинде жазган жазган (5, с.93-105).

Кочкор өрөөнүнөн Сүттүү-Булак көрүстөнүнөн табылган сөөккө түшүрүлгөн Умай кудайынын элеси. А.Анке, М.И.Москалёв, О.Солтобаев, К.Табалдиев. 1997-ж. Кыргызстан

Этнограф Л.П.Потапов Саян-Алтай элдериндеги Умай енези, Умай енчези, Умай ічези – жаш балдардын колдоочусу, ошондой эле өлгөн (чарчаган) балдардын жанын алуучу периштелик милдетти да аткаргандыгын белгилейт (1, с.285). Хакастарда (сагай, шор, белтирлерде) “умай” деген сөз менен жаңы төрөлгөндөн баштап, 5-6 жашка чейин чыккан

баланын жанын аташат. Өз учурунда В.В.Радлов да Сибирдеги шорлор “умай” деген ат менен оң образдагы периштени – балдарды колдоочу жана өлгөндөрдүн жанын алуучу периштени аташарын эскерген (6, с.193). Алтайлык телеуттарда «маі анасі» же «маі аназі»-балдарды сактоочу-периште. Ошол эле телеуттарда, алтай куу-кижилеринде (лебединцы) жана туваларда жакшылык кылуучу периштенин аты «пајана» деп аталган.

Монгол тилдүү буряттар түшүмдүүлүктүн кудайы болгон Этүген - Умай эне сыяктуу эле балдардын төрөлүшүнө, төрт түлүккө жана жер иштетүүгө көз салып тура деп түшүнүшөт. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде Этүгендин бир гана айрымасы, ал Умай сыяктуу жогорку пантеондун кудайы болгон эмес (1, с.292). Ошол эле буряттарда “эхын умай” (эненин жатыны) же үңкүрлөргө ж.б. жаратылыш объектилерине бала сурап кайрылуу, сурануу түлөөлөрү кездешет. Мындай реликтик көрүнүштөрдү бүгүнкү кыргыздардын мазарларга ж.б. жаратылыш объектилерине сыйынууларынан көрүүгө, байкоого болот. Бул этнографиялык параллелдердин өзбектерде да өтө кенен жайылганын белгилөө зарылчылыгы бар. Аталган реликтик көрүнүштөрдүн башатынын параллелдерин байыркы түрк доорундагы генеалогиялык санжырадан көрүүгө болот. Тан Кытайынын (618-907 жж) тарыхчылары жазган (Тан-шу) түрктөр жана алардын келип чыгышы тууралуу санжыраларда үңкүрдө эне-карышкыр тарабынан багылган, кийинчерээк Ашина (аш-дэ) уруусунун легендарлуу атасы жөнүндө эпизоду белгилүү.

Кыргыздарда Умай (Умай эне) аялдардын кудайы жана жаш балдардын колдоочусу катары түшүнүк мурда өтө кенен жана терең жайылгандыгын, кийинчерээк трансформацияга учурагандыгын С.М.Абрамзон белгилеген. Автор этнографиялык талаа материалдарына таянып, кыргыз аялдары Умай энеге өзгөчө маани берип сыйынгандыктарын жазат. Өз учурунда М.С.Андреев кыргыздар Арашан коктусундагы будданын элеси түшүрүлгөн ташка келишип, Умай-энеге багыштап сыйынышарын белгилеген (7; 293). Мисалы, хорезмдик өзбектер Амбар-эне аркылуу төрөт учурунда жардам берүүчү, колдоочу энени түшүнүшкөн. Арийне, Амбар-энеге сыйынуу асман, суу, көл, талаа ж.б. менен байланышкан. Төрөткө байланыштуу ырым-жырымдардын борборунда Амбар-эне турганын белгилөө зарыл. Демек, байыркы түрк доорунан белгилүү болгон Умай кудайынын образы жаратылыштагы түшүмдүүлүктүн, тукум улоочулуктун культу менен байланышкан дегенге негиз бар.

Маселен, Умай-эне болочоктогу Манас баатыр төрөлгөндө да жардам берет:

Умай эне - периште

Урду келип баланы

Урганына чыдабай

Ужутту көздөй барганы
“Ак амири, чык – деди,
Айтканымды ук” – деди,
Анда бала муну айтат:
“Ыгы менен айда – деп, -
Ырыскым менин кайда ?” –деп.
Уруп кирди Умайың,
Ур деген улук кудайым (8, 312-б)

Кыргыз оймолорундагы Умай эненин элесинин берилиши

Байыркы түрк дооруна таандык диний ишенимдердин пантеонундагы негизги кудайлардын бири болгон Умайга ишенүү бир кыйла трансформацияга ээ болуп, анын айрым элементтери реликтик кубулуштарга айланып калгандыгын бүгүнкү кыргыздардагы Умай-энеге болгон ишенимдеринен байкай алабыз. Умай эне- балдардын төрөлүшү жана төрөлгөндөн кийин убактарда колдоочу, сактоочусу болгон мифологиялык эне (9, 423-б.). Ошону менен бирге, төрөт учурунда аялдарды кырсыктан сактайт деген ишенич кеңири тараган. Умай киндик кескенге жардам берген, ал жеке эле баланы коргобостон, аны карап, бетин жууган, кирпиктерин тазалаган (1, с. 285).

Умай-эненин колунун тагы. Илимий адабияттарда “моңгол меңи” деген ат менен да белгилүү

Умай баланы алаксыткан, тарбиялап аны менен өз тилде сүйлөшкөн. Алар бири-бирин жакшы түшүнүшкөн. Анын далили катары баланын уктап жатканда же ойгоо кезинде эле, жатып алып күлүп же жылмайып башташын келтиришет. Бирок, айрым учурларда бала тынчсызданып уйкусу бузулганда, Умай энени убактылуу башка жерге кетти деп түшүнүшкөн. Эгерде баланын денесинде меңдер болсо жакшы белги катары кабыл алышкан. Бул меңдерди Умай эненин колунун тагы дешкен. Умай эне жаратылыш жана жана арбактар дүйнөсү менен байланышын үзө элек ымыркайларды колдогон. Ымыркайларды кудайлар жана тигил дүйнөнүн өкүлдөрү менен сүйлөшө алат деп эсептешкен, анткени алар жогорку дүйнөнүн тилинде сүйлөшөрүнө ишенишкен. Умай чоң баатырлардын аялдарынын колдоочусу да болгон. Умай эненин колдоосу менен алар кулунду тандаганды билишкен, андан кийин баатыр аргымагы боло турган бул кулунду булак суу берип асырап, атайы жайлоолордо багышкан, баатырдын болочок мингич атына усталар атайын ээрдик жасашкан. Кыргыздарда төрөт учурунда Умай эне төрөй турган аялды жана анын ымыркайын коргоо максатында боз үйдүн таза деп эсептелген сол жагына жайгаштырышкан, төрөп жаткан энени жана төрөлгөн баланы коргоп турган, төрөлгөн ымыркайдын киндигин кескен (9, 423-б.). Кош бойлуу аялга өтө кылдаттык менен мамиле жасашкан, эл ичинде мындай сөз бар: «төрөт- аялдын экинчи өлүмү», - деп коюшкан.

Умай энин колунун изи. Бул түшүнүк түрк-моңгол элдеринде кеңири тараган

Умай энинин эң байыркы, түпкү образы эмнени туюнтат деген суроо пайда болот? Ар түрдүү этникалык-маданий, дийин чөйрөлөрдө жашаганга карабастан адамдар Умай-эненин образы аркылуу жаш балдардын жана энелердин колдоочусун, коргоочусун көрүшкөнүн, ага сыйынышканын, курмандык чалышканын байкадык. Арийне, илим адамдарынын пикирлеринде Умай-эненин түпкү образы байыркы доордогу адамдар ишенген күн кудайына барып такалат. Бул образ бүгүнкү саха-якуттардын диний ишенимдеринде сакталып калганын белгилөөгө болот. Бул образдын элементтери Орто Азия, Саян-Алтай элдеринин (кыргыз, өзбек, казак, алтай, тува ж.б.) диний ишенимдеринде сакталып келет. Күн кудайынын образы куштун элесин билдирет. Ошол эле күн кудайынын образынан оттун культу калыптана баштайт. Албетте, бул культ жашоонун берилиши, уланышы, жарыктык, анан калса жылуулук менен байланышкан.

Умай-эне түрк элдеринин түшүнүгүндө жаңылануунун, мол түшүмдүүлүктүн, ошондой эле өлгөн (чарчаган) балдардын жанын алуучу периштелик милдетти да аткарган. Бүгүнкү түрк тилдүү элдерде Умай-эне ар түрдүү формада аталганы менен, анын аткарган философиялык-диний функциясынын мазмуну бирдей. Түрк тилдүү элдердеги энелердин жана балдардын колдоочусу, сактоочусу болгон Умай-эненин символикалык образы курчак, бешиктеги кичинекей формадагы жаа, жебе ж.б. формаларда берилген.

Адабияттар тизмеси:

1. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. -М.: 1991. – 321 с.

2. Орхон-Енисей текстери. - Фрунзе., 1982. – 200 б.
3. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.1. СПб., 1893.
4. Мелиоранский П.М. Памятники в честь Кюль-Тегина. СПб, 1899.
5. Бутанаев В.Я. Культ богини Умай у хакасов //Этнография народов Сибири. Новосибирск: 1984. -С. 93-105.
6. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалмалуу эмгектер, -Бишкек, 1999. -198 б.
7. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. -Бишкек, 1990. – 480 с.
8. Манас. Энциклопедия. Т II. -Бишкек, 1995. -560 б.
9. Каратаев О.К., Эралиев С. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. –Бишкек, 2005. – 500 б.
10. Каратаев О.К. Кыргыздардын теги, таралуу ареалы, этностук-маданий алакалары. –Бишкек, 2013, -555 б.
11. Каратаев О.К. Кыргыз этнонимдеринин сөздүгү. –Б.: КТМУ, 2003.

Каратаев Олжобай Кубатбекович., профессор, т.и.д.,